

Ε.Σ.Ε. Λειτουργικής Ἀναγεννήσεως**ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΑΝΑΝΕΩΣΗ
ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΜΑΣ ΛΑ ΤΡΕΙΑΣ**

1. Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή τῆς ἀνάρρησής του στὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἀθηνῶν ὁ Μακαριώτατος Ἀρχιεπίσκοπος καὶ Πρόεδρος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου κύριος Χριστόδουλος, μὲ μιὰ σειρὰ ἐνεργειῶν του, ἔθεσε ἐπισημῶς τὸ θέμα τῆς λειτουργικῆς ἀνανέωσης στὸ χῶρο τῆς Ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας. Ἰδιαίτερα ἡ ἔκδοση τῆς ὑπ' ἀριθμ. 9/2292/16.10.1998 Ἀρχιεπισκοπικῆς Ἐγκυκλίου *Περὶ Λειτουργικῆς Ἀνανέωσης* καὶ ἡ συγκρότηση τῆς *Εἰδικῆς Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως*¹ θὰ πρέπει νὰ χαιρετισθοῦν ὡς ἱστορικὲς πρωτο-

ζοῦσε ἀπὸ αἰώνων τὴν ἀγωνία τῆς ἀνανεώσεως τῆς λατρείας της, πολὺ πρὶν γίνουν στὴ Δύση συνειδητὰ τὰ προβλήματα καὶ τὰ αἰτήματα προσαρμογῆς καὶ ἐκσυγχρονισμοῦ, πού ἔθεσε ἡ λειτουργικὴ κίνηση τοῦ αἰῶνα μας καὶ πού ἀπετέλεσαν ἀντικείμενα μελέτης καὶ πρωτοβουλιῶν ἀνανεώσεως πού ἀπασχόλησαν τὴν Βατικάνεια Σύνοδο»³. Ὅπως δὲ ὁμολογοῦν οἱ ἴδιοι οἱ πρωτοπόροι τῆς κινήσεως αὐτῆς ἡ Δύση ἦταν ἐκείνη πού μαθήτευσε στὸ σχολεῖο τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς⁴ γιὰ νὰ ἐπανεὐρεῖ ἀπλὰ καὶ αὐτονόητα γιὰ τοὺς Ὁρθόδοξους πράγματα, ὅπως ἡ λειτουργικὴ χρήση τῶν ἐθνικῶν γλωσσῶν, ἡ ἐνεργὸς συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ κατὰ τὴν τέλεση τῆς Θείας Λατρείας, ἡ ἐκκλησιολογικὴ θεώρηση τῶν ἱερῶν μυστηρίων κ.λπ.⁵. Π' αὐτὸ καὶ εἶχε δίκαιο ὁ αἰμνιστος π. Ἀλέξανδρος Σμέμαν ὅταν ἔγραφε ὅτι ἡ μέ ἐπιτυχία ἐπιχειρηθεῖσα αὐτῇ λειτουργικῇ μεταρρύθμιση ἀπετέλεσε οὐσιαστικά μιὰ ὀρθόδοξη κίνηση σὲ ἓνα μὴ ὀρθόδοξο χῶρο⁶.

Τοῦ Πρωτοπρ. κ. **ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Β.ΤΖΕΡΠΟΥ**

βουλίες, πού ἀνοίξαν τὸ δρόμο γιὰ μιὰ συντονισμένη καὶ σὲ βάθος μελέτη ὅλων τῶν λειτουργικῶν προβλημάτων πού ἀπασχολοῦν τὴν Ἐκκλησία μας σήμερα. Στὸ ἴδιο πλαίσιο θὰ πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ καὶ ἡ μὲ εὐθύνη τῆς Εἰδικῆς Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως σύγκληση τοῦ Β' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων (Βόλος 22-25.10.2000), πού εἶχε ὡς γενικὸ θέμα προβληματισμοῦ *Τὸ αἶτημα τῆς λειτουργικῆς ἀνανεώσεως στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία σήμερα*.

Οἱ ποικίλες ἀντιδράσεις, τίς ὁποῖες προκάλεσε, ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, ὅλη αὐτὴ πρωτοβουλία κατέστησαν ἐμφανὴ τὴ δυσκολία μιᾶς ἀκριβοῦς θεολογικῆς ὀριοθετήσεως τοῦ ὅρου *Λειτουργικὴ ἀνανέωση* καὶ ὅσων αὐτὴ ἐπάγεται γιὰ τὴ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας σήμερα. Διότι παρὰ τὴν ἀποδοχὴ τὴν ὁποία γνωρίζει γενικὰ ἡ πρωτοβουλία αὐτὴ δὲν ἀπολείπουν καὶ οἱ φωνὲς τῆς ἀρνητικῆς κριτικῆς. Ἔτσι ἀπὸ διάφορες κατευθύνσεις ἐπισημαίνεται κυρίως ὅτι ἡ ἀρξάμενη αὐτὴ διαδικασία ἀποτελεῖ μιὰ ἐπικίνδυνη γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἀπομίμηση τῆς λεγόμενης λειτουργικῆς κινήσεως, πού παρατηρήθηκε τὰ τελευταῖα χρόνια στὸ χῶρο τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας². Στὴν ἔνσταση αὐτὴ εὐκόλα μπορεῖ νὰ ἀντιταχθεῖ ἡ ἱστορικὴ διαπίστωση ὅτι «ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία

Παρὰ ταῦτα εἶναι γεγονὸς ἀναντίλεκτο ὅτι μιὰ λειτουργικὴ μεταρρύθμιση τοῦ τύπου καὶ εὔρους πού ἐπιχείρησε ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία εἶναι ἀδύνατη, ἀνωφελὴς καὶ ἐπικίνδυνη γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη Ἀνατολή. Ὅπως εὐστοχα παρατηρήθηκε «ἀσυνήθιστες ριζικὲς προτάσεις διατυπούμενες ἀπὸ ἀνήσυχους θεολόγους, πού ἀγνοοῦν τὴν ἐσωτερικὴ συνέχεια καὶ ἀδιάπαστη ἐνότητα μεταξὺ τῆς μυστικῆς κεφαλῆς – τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ σώματός του θὰ ἀποτελοῦσαν βαρύντατο ψυχολογικὸ λάθος, πού γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ πραγματικότητα θὰ σήμαινε κάτι χειρότερο: εἰσαγωγὴ αἵρεσης πού ὀδηγεῖ στὸ σχίσμα. Οἱ ἀλλαγὲς εἶναι ἡ πιὸ εὐαίσθητη ἐπιχείρηση στὸ χῶρο τῆς Λατρείας»⁷. Διότι ἡ Θεία Λατρεία ἀποτελεῖ κατὰ τὴν ὀρθόδοξη ἀντίληψη «συλλογικὸ καὶ ἀνώνυμο ἔργο σύνολης τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας... ἔκφραση καὶ βίωση τῆς πίστεως καὶ τοῦ δόγματος... ὅπως καὶ τῆς ἐνότητος τοῦ σώματος τῆς μιᾶς Ἐκκλησίας... Π' αὐτὸ καὶ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ διακρίνουμε μεταξὺ τῆς ἐσώτερης οὐσίας καὶ τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς τῆς Θείας Λατρείας, διότι ἡ μία ἐκφράζεται μὲ τὴν ἄλλη καὶ οἱ δύο μαζὺ ἔχουν διαποτίσει

βαθεία τις καρδιές, τις συνειδήσεις καὶ τὴ θρησκευτικὴ ζωὴ τῶν πιστῶν... Τελούμενη διαμέσου τῶν αἰώνων καὶ μεταδιδόμενη με πιστότητα ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεὰ ἡ Θεία Λατρεία ἔχει καθαγιασθεῖ τόσο, ὥστε νὰ τιμᾶται ὅπως ἡ ἴδια ἡ θρησκεία»⁸.

Ὡστόσο ἡ διανόηση αὐτὴ ὀρθόδοξη περὶ Θείας Λατρείας ἀντίληψη δὲν θὰ πρέπει νὰ μᾶς ὀδηγήσει στὸ ἀντίθετο ἄκρο, σ' ἓναν, δηλαδή, αὐτάρεσκο ἐξωραϊσμό τῶν λειτουργικῶν μας πραγμάτων, ἐθελουφλώντας μπροστὰ στὰ προβλήματα ποὺ οἱ αἰῶνες ἔχουν ἐπισωρεύσει στὸ χώρο τῆς Λατρείας καὶ τῆς δικῆς μας Ἐκκλησίας. Μιὰ τέτοια ἀντίληψη εἶναι ἐξίσου ἐπικίνδυνη⁹, διότι ἔρχεται σὲ πλήρη ἀντίθεση με τὴν ἐγγενῆ καὶ ἱστορικὰ ἐπιμαρτυρούμενη ιδιότητα τῆς Θείας Λατρείας νὰ ἐξελίσσεται ἀέναο καὶ νὰ προσαρμόζεται φιλόανθρωπα πρὸς τις συνθήκες τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων κάθε ἐποχῆς. Ἡ Θεία Λατρεία εἶναι δῶρο τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Θεοῦ στὸν ἄνθρωπο γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας του. Ἐπειδὴ δὲ φέρει ἀπὸ τὴ φύση της τὴ σφραγίδα τῆς ἱστορίας γι' αὐτὸ καὶ ὀρισμένα ἐξωτερικὰ της στοιχεῖα παλαιοῦνται ὅπως τὰ ἐνδύματα καὶ ἔχουν ἀνάγκη ἀνανέωσης¹⁰. Ὁ ἴδιος ὁ Κύριος χαρακτηρίζει τὸ εὐαγγελικὸ κήρυγμα *οἶνον νέον*. Π' αὐτὸ καὶ *οὐδεὶς ἐπιβάλλει ἐπίβλημα ῥάκους ἀγνάφου ἐπὶ ἱματίῳ παλαιῷ· αἶρει γὰρ τὸ πλήρωμα αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ ἱματίου καὶ χεῖρον σχῆμα γίνεται· οὐδὲ βάλλουσιν οἶνον νέον εἰς ἀσκοὺς παλαιούς· εἰ δὲ μήγε, ρήγνυται οἱ ἀσκοί, καὶ ὁ οἶνος ἐκχεῖται, καὶ οἱ ἀσκοὶ ἀπολοῦνται· ἀλλὰ βάλλουσιν οἶνον νέον εἰς ἀσκοὺς καινούς, καὶ ἀμφότεροι συντηροῦνται* (Ματθ.9,17).

2. Ἡ μορφή τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας λατρείας, ὅπως τὴν γνωρίζουμε σήμερα, ἀποτελεῖ τὴν τελευταία φάση μᾶς μακροχρόνιας ἐξελικτικῆς διαδικασίας, ἡ ὁποία σταθεροποιεῖται κατὰ τὸν 15ο αἰ., γεγονὸς ποὺ συμπίπτει χρονικὰ με τὴν ἔναρξη τῆς σκοτεινῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας γιὰ ὅλους τοὺς ὀρθόδοξους λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς. Ἡ ὑπὸ τὸν ἀλλόθρησκο δὲ δυνάστη αἰχμαλωσία τῆς βασιλίδας τῶν πόλεων ἐστέρησε σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴ Μεγάλη Ἐκκλησία τὴ δυνατότητα νὰ παρεμβαίνει δημιουργικὰ στὴ διοργάνωση τῆς λειτουργικῆς καὶ γενικὰ τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῶν λαῶν αὐτῶν ποὺ ἦσαν ὑπὸ τὴν πνευματικὴ της δικαιοδοσία. Ἡ δυσχερὴς αὐτὴ ἱστορικὴ συγκυρία σὲ συνδυασμὸ καὶ με ἄλλους παράγοντες ποὺ λει-

τούργησαν κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἐπηρέασαν καθοριστικὰ τὴν περαιτέρω ἐξέλιξη τῆς Θείας Λατρείας μέχρι τις ἡμέρες μας. Ἔτσι ἡ ὁργάνωση γιὰ περισσότερο ἀπὸ τετρακόσια χρόνια ὄχι μόνο τῆς θρησκευτικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τῶν ὑποδούλων γύρω ἀπὸ τὰ μοναστήρια εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ὀριστικὴ ἐπιβολὴ τοῦ μοναχικοῦ Τυπικοῦ σὲ βάρος τοῦ Ἀσματικοῦ¹¹. Τὰ δεδομένα δὲ τοῦ μοναχικοῦ βίου σὲ συνδυασμὸ με τὴν προσαρμογὴ τῆς Θείας Λατρείας στοὺς ρυθμοὺς τῆς ζωῆς τῶν ἀγροτικῶν κοινωνιῶν¹² προσδιόρισαν σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ τὴ μορφή καὶ τοὺς ὅρους γενικὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας λατρείας, ὅπως τὴν γνωρίζουμε ὡς σήμερα. Ἀκόμη ἡ κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἐφεύρεση τῆς Τυπογραφίας καὶ ἡ οὐσιαστικὰ ἀνεξέλεγκτη ἀπὸ τὴ διοίκησιν τῆς Ἐκκλησίας ἔντυπη ἔκδοση τῶν λειτουργικῶν βιβλίων συνετέλεσε στὴ γενίκευση μιᾶς συγκεκριμένης μορφῆς λατρείας, ποὺ σίγουρα δὲν ἦταν ἡ ἀντιπροσωπευτικότερη τῆς παράδοσης¹³. Ἀλλὰ καὶ στὴ συνέχεια ἡ μετὰ τὴν ἀποτίναξη τοῦ ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ διοικητικὴ πολυδιάσπασιν τοῦ ὀρθοδόξου κόσμου σὲ ἐπιμέρους ἐθνικὲς Ἐκκλησίες καὶ γλωσσικὲς ἐνότητες (ἐλληνόφωνη καὶ σλαβόφωνη ὀρθοδοξία) εὐνόησε τὴν αὐτόνομη πορεία τῶν τοπικῶν αὐτῶν Ἐκκλησιῶν καὶ ἐδυσχέρανε τὴν μεταξύ τους συνεργασία κατὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν ἀναφυομένων λειτουργικῶν προβλημάτων. Στὰ ἀνωτέρω ἐὰν προστεθοῦν ἀκόμη τὰ ἐκ τοῦ ἀθεϊστικοῦ κομμουνισμοῦ δεινὰ, ὅπου αὐτὸς ἐπεκράτησε, καὶ οἱ ἀπὸ τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἐθνικῶν γλωσσῶν προκύπτουσες γιὰ τις νεώτερες γενιὲς δυσκολίες κατανόησης τῆς παραδοσιακῆς λειτουργικῆς γλώσσας (κλασσικὰ ἐλληνικὰ-σλαβονικά), ἔχουμε ἓνα πανόραμα τῆς φύσεως τῶν πολλῶν καὶ συνθέτων λειτουργικῶν προβλημάτων ποὺ ἀντιμετωπίζει ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία μας σήμερα.

Παρὰ τις ἐνυπάρχουσες δυσκολίες ἡ ὑπαρξὴ τῶν προβλημάτων αὐτῶν καὶ ἡ παρατηρούμενη καθόλη αὐτὴ τὴν περίοδο δυσλειτουργία τοῦ θεσμοῦ τῆς ἐκκλησιαστικῆς λατρείας, ποὺ ἀπὸ τὴ φύση του καλεῖται νὰ εἶναι λειτουργικὸς (λειτουργία = ἔργο τοῦ λαοῦ), δὲν ἄφησαν ἀδιάφορη τὴν διοικοῦσα καὶ ποιμαίνουσα Ἐκκλησία. Στοιχώντας στὸ παράδειγμα μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν ἡγετῶν τῶν παλαιότερων γενεῶν, διαπρεῖς ἄνδρες τῆς περιόδου αὐτῆς, τοὺς ὁποίους ἀναγνωρίζουμε καὶ τι-

μοῦμε ὡς πρωτοπόρους τῆς λειτουργικῆς ἀνανεώσεως τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας¹⁴, προσπάθησαν μὲ τὸ ἔργο τους νὰ παρέμβουν ἐξισορροπητικὰ μεταξὺ τῆς παραδεδομένης ἐκκλησιαστικῆς λατρείας καὶ τῶν πνευματικῶν ἀναγκῶν τῶν νεωτέρων γενεῶν. Ἔτσι τὸ λειτουργικὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Συμεὼν Θεσσαλονίκης, ἰδιαίτερα δὲ τὰ ἐρμηνευτικὰ του ὑπομνήματα στὶς ἱερὲς ἀκολουθίες, ποὺ μεταφράστηκαν ὄχι μόνο στὰ Νέα Ἑλληνικά, ἀλλὰ καὶ στὶς ἐθνικὲς γλώσσες τῶν ἄλλων ὀρθοδόξων λαῶν, ἀπετέλεσαν σταθερὸ σημεῖο ἀναφορᾶς τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καθόλη τὴν περίοδο αὐτή¹⁵. Ἡ λεγόμενη φιλοκαλικὴ ἀναγέννηση (κίνημα τῶν κολλυβάδων) εἶχε μεταξὺ ἄλλων καὶ βαθύτατους λειτουργικοὺς προβληματισμούς, ὅπως τὴν ἀναβίωση τῆς συχνῆς καὶ ἐμπροϋπόθετης Θείας Κοινωνίας, τὴν ἀνάγκη ἀποκάθαρσης καὶ ὑπομνηματισμοῦ τῶν λειτουργικῶν βιβλίων¹⁶ κ.ἄ. Τὸ κολοσσαῖο ἐρμηνευτικὸ ἔργο τοῦ Ἀγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου στὰ ὕμνογραφικὰ κείμενα τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν παραμένει ὡς σήμερα μοναδικὸ καὶ ἀναντικατάστατο καὶ ἀναμένει τοὺς συνεχιστὲς του¹⁷. Ἡ πρωτοβουλία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου γὰρ τὴν ἐπιμελημένη ἔκδοση τῶν λειτουργικῶν βιβλίων¹⁸ καὶ μάλιστα τοῦ Τυπικοῦ κατὰ τὴν Τάξιν τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας¹⁹ ὄχι μόνο ἐπέβαλε τάξιν στὴν ἐπικρατοῦσα κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ τελετουργικὴ ἀναρχία²⁰, ἀλλὰ καὶ ἄνοιξε τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἐπίσημη ἐκκλησιαστικὴ υἱοθέτηση ἑνὸς ἐνοριακοῦ Τυπικοῦ, προσαρμοσμένου στὶς ἀνάγκες τῶν κατὰ κόσμον Ἐκκλησιῶν. Ἡ ὑπὸ τῶν διαφόρων ἱεραποστολικῶν ὁργανώσεων συστηματικὴ καλλιέργεια τοῦ λειτουργικοῦ κηρύγματος²¹ ἀνέδειξε τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἐνεργοῦ καὶ συνειδητῆς συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ στὴ Θεία Λατρεία. Ἀπὸ δὲ τὴ συμβολὴ τῆς ἀκαδημαϊκῆς θεολογίας στὴν ἀντιμετώπιση τῶν λειτουργικῶν μας προβλημάτων ἀξίζει νὰ ἀναφέρουμε ἀντιπροσωπευτικὰ τὸ μνημειῶδες ἔργο τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ Π. Τρεμπέλα γιὰ τὴν κριτικὴ ἔκδοση τῶν Τριῶν Λειτουργιῶν²² καὶ τοῦ Μικροῦ Εὐχολογίου²³, ποὺ παραμένει ὡς σήμερα οὐσιαστικὰ ἀναξιοποίητο.

3. Ἡ προηγηθεῖσα ἱστορικὴ ἀναφορὰ θεωροῦμενη μέσα ἀπὸ τὸν σημερινὸ τρόπο διοργάνωσης καὶ διοίκησης τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, δακτυλοδεικτεῖ τὴν ἐπείγουσα ἀνάγκη εἰδικῆς ἐνασχόλη-

σης τῶν ἐπιμέρους τοπικῶν Ἐκκλησιῶν μὲ τὰ προβλήματα τῆς Θείας Λατρείας καὶ πάντοτε μέσα στὸ πνεῦμα τῆς διατοπικῆς συνοχῆς τῆς Καθολικῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, τῆς διαχρονικῆς συνέχειας τῆς παράδοσής της καὶ τῆς ἐνότητος τοῦ τεράστιου αὐτοῦ πνευματικοῦ χρονο-χώρου²⁴. Διότι τὰ λειτουργικὰ προβλήματα καὶ ἡ ἀναγκαιότητα ἀνανέωσης τῆς λειτουργικῆς ζωῆς ἐξαρθρῶνται σὲ μεγάλο βαθμὸ «ἀπὸ τὶς ἰδιαίτερες συνθήκες καὶ τὴν κατάσταση τῆς λατρείας κάθε ἐπιμέρους τοπικῆς Ἐκκλησίας. Ἄλλα προβλήματα ἔχουν οἱ ἀστικές καὶ ἄλλα οἱ ἀγροτικές, ποιμενικὲς καὶ οἱ βιομηχανικὲς περιοχές. Ἄλλα οἱ μοναχικὲς ἀδελφότητες, καὶ ἄλλα οἱ κοσμικὲς ἐνορίες. Ἄλλα οἱ συμπαγεῖς ὀρθόδοξοι πληθυσμοὶ καὶ ἄλλα οἱ κοινότητες τῆς διασπορᾶς καὶ ἄλλα οἱ ἐκκλησίες ποὺ παροικοῦν σὲ τόπους ὅπου συντριπτικὰ ὑπερέχουν ἄλλα θρησκεύματα. Ἄλλα λειτουργικὰ προβλήματα ἔχουν οἱ βόρειοι λαοί, ἄλλα οἱ λαοὶ τῆς Μεσογείου, τῆς Ἀφρικῆς, τῶν Ἰνδιῶν, τῆς ἐγγύς Ἀνατολῆς, τῆς Ἀμερικῆς, τῆς Κορέας»²⁵. Μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ κανοναρχεῖται καὶ γιὰ τὴν Ἑλλαδικὴ Ἐκκλησία μιὰ θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ δεοντολογία, ἡ ὁποία θὰ πρέπει νὰ ἀποβλέπει μὲ ἐπιμονὴ καὶ συνέπεια σὲ σταθεροὺς στόχους, καθορισμένους μὲ σύνεση καὶ μελετημένους μετ' ἐπιστήμης²⁶. Ὡς τέτοιοι δὲ στόχοι θὰ μπορούσαν κατὰ προτεραιότητα νὰ εἶναι οἱ ἑξῆς:

α) Σὲ θεολογικὸ - ἀκαδημαϊκὸ ἐπίπεδο:

1) Θεολογικὴ θεμελίωση καὶ ὀριοθέτηση τοῦ ἔργου τῆς ἀνανέωσης τῆς λατρείας καὶ τῆς προσαρμογῆς της στὶς ἀνάγκες τοῦ σύγχρονου κόσμου. 2) Καταγραφή καὶ ἀξιοποίηση τοῦ ἔργου ποὺ ἔχει ἦδη γίνῃ ἀπὸ Ἕλληνες καὶ ξένους ἐρευνητὲς στὸ χῶρο τῶν λειτουργικῶν σπουδῶν. 3) Συνεργασία καὶ συντονισμὸς τῶν Ὁρθοδόξων Θεολογικῶν Σχολῶν καὶ ἄλλων συναφῶν ἐρευνητικῶν κέντρων στὴν περαιτέρω μελέτη τῶν σημερινῶν προβλημάτων τῆς Ὁρθοδόξου Λατρείας ἐν ᾧ μάλιστα καὶ τῆς μελλούσης νὰ συνέλθῃ Μεγάλῃ Συνόδου τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας²⁷. 4) Περαιτέρω καλλιέργεια τῶν λειτουργικῶν σπουδῶν μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς διδασκαλίας τῆς λειτουργικῆς θεολογίας στὶς Θεολογικὲς καὶ Ἐκκλησιαστικὲς Σχολές, τὴν ἔκδοση ἑνὸς εἰδικοῦ ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ γιὰ τὴν προώθηση τῆς λειτουργικῆς ἐρευνας, τὴν διοργάνωση ἐπιστημονικῶν λειτουργικῶν συνεδρίων²⁸ κ.λπ.

β) Σὲ θεσμικὸ - διοικητικὸ ἐπίπεδο:

1) Προγραμματισμένη ἔκδοση συνοδικῶν ἐγκυκλίων γιὰ τὴν ἐμπέδωση τῆς λειτουργικῆς εὐταξίας καὶ τῆς ἐνότητος στὴν λειτουργικὴ πράξη στὸ χῶρο τῆς Ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας²⁹. 2) Ἐπιμελημένη ἔκδοση τῶν ἐπισήμων λειτουργικῶν βιβλίων³⁰. 3) Ἐκδοση Λειτουργικῶν Ἀνθολογίων μὲ βάση ἐπεξεργασμένα κριτήρια (πρωτότυπο κείμενο-νεοελληνικὴ μετάφραση, εἰσαγωγές, σχόλια, πρόβλεψη γιὰ τὴ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ κ.λπ.) γιὰ λαϊκὴ χρῆση. 4) Ἐμφαση στὴ λειτουργικὴ μόρφωση τῶν ὑποψηφίων ἱερέων (ἀναλυτικὰ προγράμματα ἐκκλησιαστικῶν σχολῶν, διδακτικὰ ἐγχειρίδια κ.λπ.) καὶ τὴ συνεχῆ λειτουργικὴ ἐπιμόρφωση τῶν ἱερέων (διοργάνωση ἐπιμορφωτικῶν σεμιναρίων, λειτουργία προτύπων ἀπὸ ἀποψη λειτουργικῆ ἐνοριῶν, ὑποδειγματικὴ τέλεση ἀκολουθιῶν κ.λπ.). 5) Σὲ συνεργασία μὲ τὶς Θεολογικὰς Σχολὰς ἵδρυση ἐνὸς Λειτουργικοῦ Ἰνστιτούτου κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Ἰδρύματος Βυζαντινῆς Μουσικολογίας.

γ) Σὲ κατηχητικὸ - ποιμαντικὸ ἐπίπεδο.

1) Ἀξιοποίηση τῆς κατηχητικῆς διαδικασίας σὲ ὅλες τὶς βαθμίδες γιὰ τὴν μύηση τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐφήβων στὴ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας (καλλιέργεια τῆς Παιδικῆς Λατρείας³¹, ὑπομνηματισμένες ἐκδόσεις ἱερῶν ἀκολουθιῶν κ.λπ.). 2) Συστηματικὴ καλλιέργεια τῆς λειτουργικῆς ἀγωγῆς τοῦ λαοῦ μὲ τὴν προώθηση τοῦ λειτουργικοῦ κηρύγματος (προφορικοῦ, γραπτοῦ, ἡλεκτρονικοῦ)³². 3) Κατηχητικὴ ἀξιοποίηση τῶν εὐκαιριῶν ποὺ προσφέρει ἡ τέλεση τῶν ἱερῶν Μυστηρίων καὶ τῶν ἄλλων ἁγιαστικῶν τελετῶν. 4) Καλλιέργεια τῆς Ποιμαντικῆς τῶν Μυστηρίων μὲ τὴν διοργάνωση προτύπων ἐνοριακῶν λειτουργικῶν ἀκολουθιῶν (ὁμαδικῶν βαπτίσεων εἰδικὰ ἐνηλίκων - γάμων μὲ Θεία Λειτουργία κ.λπ.). 5) Καλλιέργεια τῆς συμπαλμωδίας καὶ γενικὰ τῆς ἐνεργοῦ καὶ συνειδητῆς συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ στὴ Θεία Λατρεία³³.

Ἀπὸ τίς ἀνωτέρω προτάσεις, ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς αὐτὲς ποὺ ἀπὸ τὴ φύση τους ἀπαιτοῦν θεσμικὰς παρεμβάσεις ἢ τὴν τελικὴ ἀναγωγὴ τους στὴν μέλλουσα νὰ συνέλθει Μεγάλῃ Σύνοδο τῶν Ὁρθοδόξων, οἱ ὑπόλοιπες εἶναι κυρίως φύσεως ποιμαντικῆς³⁴ καὶ μποροῦν νὰ ἀντιμετωπισθοῦν σὲ τοπικὴν βάση μὲ τὴ λειτουργικὴ ἀγωγή τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ. Διότι αὐτὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο κυρίως πάσχει σήμερα ἡ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας

μας εἶναι ὁ τυπικισμὸς καὶ ἡ ἐθιμικὴ τέλεση τῶν λειτουργικῶν ἀκολουθιῶν, ποὺ δὲν ἀφήνουν νὰ φανεῖ τὸ ἐσώτερο σωτηριολογικὸ νόημα τῶν ἱερῶς τελουμένων. Ἄν δὲ τὰ συμπτώματα αὐτῆς τῆς λειτουργικῆς ὑπανάπτυξης παρατηροῦνται κυρίως στὸ χῶρο τῆς σύγχρονης ἐνορίας, γι' αὐτὸ δὲν εὐθύνεται οὔτε ἡ παραδεδομένη λατρεία, οὔτε κάποια ἐγγενὴς ἀδυναμία τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου στὴν κατανόηση τῶν τῆς λατρείας³⁵. Ἡ αἰτία θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ κυρίως στὸ γεγονὸς ὅτι διακόπηκε σὲ μεγάλο βαθμὸ ἡ μυσταγωγικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, αὐτὴ ἡ διδακτικὴ-κατηχητικὴ διαδικασία τῆς λειτουργικῆς μόρφωσης καὶ ἀγωγῆς τῶν πιστῶν, ποὺ γεφυρώνει τὸ χάσμα μετὰξὺ παραδεδομένης λατρείας καὶ ἐξέλιξης τῆς ζωῆς, καὶ σὲ τελικὴ ἀνάλυση ἀποτελεῖ μιὰ διαχρονικὴ παιδεία τῶν πιστῶν στὸ μυστήριό τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας. Αὐτὸ μὲ σύγχρονους ὅρους σημαίνει ὅχι ἐκκοσμίκευση τῆς λατρείας, ἀλλ' ἐν Χριστῷ ἀναγέννηση τῆς ζωῆς τοῦ καθενὸς ἀνθρώπου καὶ ἐνορχήστρωσή της στὸ μυστήριό τῆς παγκόσμιας δοξολογίας τοῦ ἐν Τριάδι Θεοῦ. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐπιλογὴ τῶν λύσεων ποὺ θὰ προκριθοῦν γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων αὐτῶν δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀφεθεῖ στὰ χέρια μόνο κάποιων εἰδικῶν³⁶. Ἀλλὰ τὸν τελικὸ λόγο θὰ πρέπει νὰ ἔχει πάντοτε ἡ ποιμαίνουσα Ἐκκλησία, ἡ ὁποία καὶ μόνη, ὡς ἐκφραστὴς τῆς κοινῆς συνειδήσεως τοῦ χριστεπώνυμου πληρώματος, μπορεῖ νὰ προσδιορίσει μὲ ἀκρίβεια τὸν δείκτη διαθλάσεως³⁷ τῶν προβλημάτων αὐτῶν μέσα στὴν ὁλότητα τοῦ σύγχρονου ἐκκλησιαστικοῦ μας βίου. Ἡ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας μας δὲν ἀναπτύσσεται σὲ κάποιο ἀεροστεγὴ χῶρο, ἀπομονωμένο ἀπὸ τὶς ἄλλες πλευρὰς τῆς ζωῆς. Κοντὰ στὴν ἀπειλὴ τοῦ αἵρέσεων, τῶν ἀνατολικῶν μυστηριακῶν θρησκειῶν, τῶν καταστροφικῶν λατρειῶν καὶ τοῦ νεοπαγανισμοῦ, προστίθενται σήμερα καὶ ἄλλοι ἀρνητικοὶ παράγοντες ὅπως ἡ ἐκκοσμίκευση, ὁ ἐκχυδαϊσμὸς τῆς γλώσσας, τὰ κατευθυνόμενα μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης, ἡ παγκοσμιοποίηση καὶ γενικὰ ἡ ἀποϊεροποίηση τῆς ζωῆς ποὺ διαμορφώνουν καθημερινὰ τὸν κόσμο μέσα στὸν ὁποῖο ζοῦμε. Ἡ Θεία Λατρεία εἶναι τὸ πιὸ δοκιμασμένο καὶ ἀποτελεσματικὸ ἱεραποστολικὸ ὄπλο ποὺ ἔχει στὴ διάθεσή της σήμερα ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία μας. Ἄς προσέξουμε μήπως, στὴν προσπάθειά μας νὰ τὸ ἐκσυγχρονίσουμε, τὸ ἀποδυναμώσουμε.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Βλ. ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΟΣΤ(1999)12, σελ. 270-272. ΦΕΚ 236, Τ. 1,8-11-1999. Κατὰ τὸν κανονισμό τῆς Ἐπιτροπῆς (Κανονισμός 139/1999, ἄρθρο 2) «Σκοπὸς τῆς Εἰδικῆς Συν-οδικῆς Ἐπιτροπῆς Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως εἶναι ἡ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς λειτουργικῆς παραδόσεως καὶ τῶν συγγρόνων πνευματικῶν ἀναγκῶν τῆς Ἐκκλησίας μελέτη καὶ προώθη-σις τῶν κατὰ περίπτωσιν ληπτέων μέτρων, ἅτινα θὰ συντε-λέσουν εἰς τὴν ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ (Ἰωάν. 4,24) τέλε-σιν τῆς Θείας Λατρείας καὶ εἰς τὴν συνειδητὴν εἰς αὐτὴν συμμετοχὴν τῶν πιστῶν σήμερον».
2. Πὰ τὴ λειτουργικὴ κίνησις τῆς Δύσεως βλ. γενικὰ: ROUSSEAU O., *Histoire du mouvement liturgique*, Paris 1945. ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π., *Ἡ ρωμαϊκὴ λειτουργικὴ κίνησις καὶ ἡ πράξις τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ ἐν τῇ λα-τρείᾳ καὶ ἡ ἐκφώνησις τῶν εὐχῶν τῆς λειτουργίας* Ἀθήναι 1949. ΦΡΑΓΚΟΣ Κ., *Σχέδιον Ὁρθοδόξου λειτουργικῆς κι-νήσεως καὶ λειτουργικῆς ἀγωγῆς τῶν παίδων συνταχθέν κατόπιν περιγραφῆς καὶ κριτικῆς ἐπεξεργασίας τῶν ἐν τῇ γαλλοφώνῳ περιοχῇ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας πα-ρατηρηθέντων ἀντιστοιχῶν φαινομένων...* Ἐναΐσμος ἐπὶ διδασκατορίᾳ διατριβῇ, ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ἐν Ἀθήναις 1961. ΣΜΕΜΑΝ ΑΛ., *Ἡ λειτουργικὴ ἀναγέν-νησις καὶ ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία*. Ἐκδόσεις Σηματαῶρος, Λάρινα 1989. ΣΗΜΑΝΔΗΡΑΚΙΣ Ε., (Πρωτοπρεσβύτε-ρος), *Ἡ παρὰ τοῖς Ρωμαιοκαθολικοῖς τελεσιουργία τῶν μυ-στηρίων τοῦ Βαπτίσματος, τοῦ Χρίσματος καὶ τῆς Θείας Εὐχαριστίας μετὰ τὴν Β' Σύνοδον τοῦ Βατικανοῦ ἐξ ἐπό-ψεως Ὁρθοδόξου*. Διατριβὴ ἐπὶ διδασκατορίᾳ. Ἐν Ἀθήναις 1979. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΕΥ., *Ἡ λειτουργικὴ κίνησις τῶν Ρω-μαιοκαθολικῶν καὶ τῶν Προτεσταντῶν*. Θεολογία ΝΣΤ (1985) Α, σελ. 161 - 173.
3. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Ἡ λειτουργικὴ ἀνανέωσις στὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν. Δυνατότητες καὶ ἐμπόδια*. ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ 21 (1989), σελ.326.
4. BEAUDUIN L., *L' Occident a l' école de l' Orient*. IRENIKON 1.
5. ΣΗΜΑΝΔΗΡΑΚΙΣ, μν.ἔργ., σελ.43.
6. *Ἡ Ἐκκλησία προσευχομένη. Εἰσαγωγή στὴν λειτουρ-γικὴ θεολογία*. (Ἀπόδοση ἀπὸ τὰ ἀγγλικά π. Δημήτριος Τζέρπος). Ἐκδόσεις «Ἀκρίτας», Ἀθήναι 1991, σελ. 17. Προβλ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Ἡ λειτουργικὴ ἀνανέωσις*, σελ. 333.
7. TIMIADIS EMILIANOS, *For a renewed and renewing liturgy. Topics for liturgical renewal*. ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ 21 (1989), σελ.312.
8. BRANIŠTE E., *Le cult orthodoxe devant le mond contemporain. Opinions d' un théologien orthodoxe roumain*, Societas Liturgica. Documents for liturgical Research and Renewal 18, 1970, σελ.3. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ Ι., *Σύγχρονα λει-τουργικὰ προβλήματα*, ΕΚΚΛΗΣΙΑ 1992, σελ. 609: «Ἡ λειτουργικὴ παράδοσις εἶναι ἀπαύγασμα τῆς ὅλης ζωῆς τῆς

Ἐκκλησίας, καρπὸς τῆς ἐν ἁγίῳ Πνεύματι λατρευτικῆς ἐμπειρίας τῆς, καὶ αὐτὴ «συνέχει πάντα» κατὰ τὴν διεξα-γωγὴν τῆς κατὰ μίμησιν τῆς οὐρανίου τάξεως καὶ πολιτείας. *Ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ μμουμένη τὸν οὐρανόν, τάξιν δεῖ εἶναι θεῖαν καὶ πολιτεύεσθαι*, κατὰ τοὺς λόγους τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης (Τάξις. Διάλογος, κεφ. 365). Διαφορετικὴ τοποθέτησις στοὺς λειτουργικοὺς προβληματισμοὺς ὁδηγεῖ στὴν διάλυση τῆς λατρείας κατὰ τὸ πάθημα τῶν προτεσταν-τικῶν Ἐκκλησιῶν».

9. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Ἡ λειτουργικὴ ἀνανέωσις*, σελ.329: Ἡ θεληματικὴ ἄγνοια τῶν προβλημάτων αὐτῶν καὶ ἡ ὀχύ-ρωσις σὲ μιὰ ἀπομονωτικὴ στατικὴ τακτικὴ ἐν ὀνόματι τῆς δῆθεν παραδόσεως μπορεῖ νὰ ἔχει ἄμεσες συνέπειες στὴ συγκράτησις τοῦ ὀρθοδόξου ποιμνίου σὲ περιοχὲς μάλιστα συμβιωσέως μὲ θρησκείας, ἐκκλησίες ἢ ὁμολογίες ποὺ φα-νερὰ ἢ μὲ λανθάνοντα τρόπο ἀσκοῦν προσηλυτισμὸν εἰς βά-ρος τῶν ὀρθοδόξων. Δεύτερον ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ πρᾶγμα, σήμερα εἶναι ἀναντίρρητο γεγονός ὅτι στὴ Δύση τέθηκαν καὶ κατὰ τὸν α ἢ β τρόπο, καλῶς ἢ ἐσφαλμένως, ἀντιμετω-πίσθηκαν, μελετήθηκαν ἢ καὶ δόθηκαν λύσεις σὲ πολλὰ λει-τουργικὰ προβλήματα. Ἡ μελέτη καὶ ἡ πείρα ποὺ ἀποκτή-θηκαν ἤδη στὸν τομέα αὐτὸ δὲν εἶναι φρόνιμο νὰ ἀγνοη-θοῦν. Τρίτον ἡ κατ' ἀντιπαράθεσιν καλλόπιστη τοποθέτησις ὁρισμένων θεμάτων συντελεῖ στὴν καλλίτερη κατανόησι καὶ συνειδητοποίηση τῶν προβλημάτων, χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἀνάγκη ἀναλύσεων καὶ διεξοδικῶν περιγραφῶν.

10. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΕΥ., *Τὸ σταθερὸ καὶ τὸ μεταβλητὸ στὴν Ὁρθόδοξον λατρεία*. Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Θεολογία» Ο (1999) Α, σελ. 54: Τὰ προβαλλόμενα ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν αἰτήματα περὶ ἀναθεωρήσεως καὶ ἀνα-νεώσεως μερικῶν λειτουργικῶν κειμένων καὶ πτυχῶν τῆς λατρείας –ἐφ' ὅσον δὲν εἶναι προϊόν ὑποκειμενικῆς αὐθαι-ρεσίας καὶ ἀθεμελιώτου προοδευτικῆς διαθέσεως, ἀλλὰ διατυπώνονται μὲ γνήσια ἐκκλησιολογικὰ κριτήρια καὶ ἀποβλέπουν στὴν οἰκοδομὴ τῆς Ἐκκλησίας ὡς μυστικοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ– βρῖσκουν ἀναμφιβόλως ἐρείσματα στὴν μακραίωνα παράδοσιν τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία πάντοτε, παραπλεύρως πρὸς τὸ στα-θερὸν ἐπιτρέπει τὸ μεταβλητόν.

11. ΜΠΑΛΑΓΙΩΡΓΟΣ Δ., *Ἡ ψαλτικὴ παράδοσις τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ βυζαντινοῦ κοσμικοῦ Τυπικοῦ*. Διατριβὴ ἐπὶ διδασκατορίᾳ (πολυγραφημένο κείμενο), Ἀθήνα 1998, σελ 83 ἐξ.

12. Κλασικὸ παράδειγμα ἡ προσαρμογὴ τοῦ χρόνου τέ-λεσης τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν πρὸς τὸ ὥραριον ἐργασίας τῶν ἀγροτικῶν κοινωνιῶν. Βλ. σχετικὰ ΚΑΛΥΒΟΠΟΥΛΟΣ Α., *Χρόνος τελέσεως τῆς Θείας Λειτουργίας*. Ἀνάλεκτα Βλα-τάδων (37), Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν. Θεσσαλονίκη 1982, σελ.184-186.

13. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ Ι., *Λειτουργικὴ Α*, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 73-74. Πὰ τὸ θέμα τῆς διόρθωσης τῶν λειτουρ-γικῶν βιβλίων τῆς Ρωσικῆς Ἐκκλησίας βλ. ἰδιαίτερα: MEYENDORF P. *Russia, Ritual and Reform. The liturgical Reforms of Nikon in the 17th century*. St Bladimirs Seminary

Press, CrestWood, NY 10707 - 1699, 1991.

14. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Ἡ λειτουργικὴ ἀνανέωση*, σελ. 328.

15. Πά τὸν Ἅγιο Συμεὼν Θεσσαλονίκης καὶ τὸ λειτουργικὸ του ἔργο βλ. ἰδιαίτερα ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ Ι., *Τὸ λειτουργικὸν ἔργον Συμεὼν τοῦ Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1965. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ (ΓΙΕΒΤΙΤΣ), *Ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης ὡς ἐρμηνευτὴς ἱερῶν ἀκολουθιῶν*. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 66 (1983), σελ. 215-241. ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Πρακτικὰ Λειτουργικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Συμεῶνος Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τοῦ θαυματουργοῦ* (15.9.81), Θεσσαλονίκη 1983.

16. ΡΑΝΤΟΒΙΤΣ ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΣ (Ἀρχιμανδρίτης), *Ἡ φιλοκαλικὴ ἀναγέννηση τὸν 18ο καὶ 19ο αἰ. καὶ οἱ πνευματικοὶ καρποὶ τῆς*, Ἰδρυμα Γουλανδρῆ-Χόρν, Ἀθήναι 1984, σελ. 20 ἔξ. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ ΣΩΤΗΡΙΟΣ (Διάκονος), *Ἡ λειτουργικὴ ἀνανέωση κατὰ τὸν ἅγιο Ἀθανάσιον τὸν Πάριον*. (Διπλωματικὴ ἐργασία εἰδικεύσεως-πολυγραφημένο κείμενο), Ἀθήνα 2000, σελ. 117-118.

17. Πά τὸ λειτουργικὸ ἔργο τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου βλ. ἰδιαίτερα ΚΑΡΑΪΣΑΡΙΔΗΣ Κ. (Πρωτοπρεσβύτερος), *Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης καὶ τὸ λειτουργικὸν του ἔργο*. Ἀκρίτας, Ἀθήναι 1998.

18. Πρὸς τοῦτο συνέστησε τὸ 1932 εἰδικὴ ἐπιτροπὴ ἡ ὁποία μετὰξὺ τῶν φροντίδων τῆς περιέλαβε «ἅφ' ἑνὸς μὲν τὴν ἀπαλλαγὴν τυχόν μελετωμένης νεωτέρας ἐκδόσεως τῶν λειτουργικῶν βιβλίων ὑπὸ τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας ἀπὸ τῶν παρεμφερῶν ἐν προηγουμέναις ἐκδόσεσιν τυπογραφικῶν σφαλμάτων ἢ ἄλλων τινῶν κηρῶν ἀλλοιουσῶν τὴν ἔννοιαν τοῦ κειμένου, ὥστε ν' ἀποδειχθῇ αὕτη ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ ἐπιμελεστέρα πάσης ἄλλης προγενεστέρας, ἅφ' ἑτέρου δὲ τὴν ἐπιμελὴ ἔρηναν τῶν χειρογράφων κωδίκων πρὸς κριτικὴν ἔκδοσιν...». Βλ. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ Π., *Αἱ τρεῖς λειτουργικαὶ κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, Ὁ Σωτήρ, Ἀθήναι 1982, σελ. γ-δ. Μὲ τὴν διόρθωσιν τῶν λειτουργικῶν βιβλίων ἀσχολήθηκε παλαιότερα ὁ Κοντλουμουσιανὸς μοναχὸς Βαρθολομαῖος ὁ Ἰμβριος, γιὰ τὸ ἔργο τοῦ ὁποίου βλ. ἰδιαίτερα ΜΗΝΑΙΟΝ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ, *Ἐκδοσις Ἀποστολικῆς Διακονίας*, Ἀθήναι 1959, σελ. ιγ-κ.

19. Πρὸς τοῦτο συστήθηκαν δύο ἀλλεπάλληλες πατριαρχικὲς ἐπιτροπὲς οἱ ὁποῖες ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν «εὐληπτοτέραν διατύπωσιν τῆς ὕλης, τὴν ἀναπλήρωσιν τῶν ἐλλειπόντων, τὴν τήρησιν τῆς συμμετρίας εἰς πάσας τὰς ἐορτάς, ὥστε νὰ μὴ μένωσι χάσματα, τὰ ὁποῖα νὰ παρέχωσιν δισταγμοὺς εἰς τοὺς ἱεροψάλτας, καὶ ἐν τέλει μετὰ μεγαλυτέρας εὐκολίας διὰ τὴν ἀνέυρεσιν τῆς τυπικῆς τάξεως κατὰ τὰς διαφόρους περιπτώσεις. Βλ. Τυπικὸν τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλῃς Ἐκκλησίας... ὑπὸ τοῦ πρωτοψάλτου Γεωργίου Βιολάκη, Ἐκδόσεις Σαλίβερος, Ἀθήναι, σελ. στ.

20. Ἀνάλογη μέριμνα ἐπέδειξε ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ καὶ γιὰ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς μουσικοὺς χοροὺς, πρὸς διόρθωσιν τῶν ὁποίων εἰδικὴ Μουσικὴ Ἐπιτροπὴ ὥρισε ὅτι ἀπαιτοῦνται τὰ ἑξῆς: 1) Ἐκλογή ἱεροψαλτῶν συμφωνούντων πρὸς ἀλλήλους κατὰ τὴν ποιότητα τῆς φωνῆς καὶ τὴν τέχνην· 2) ἐκλογή ἰσοκρατῶν καὶ κανοναρχῶν, τουλάχιστον τριῶν ἐκατέρωθεν, γυμναζομένων δις ἢ τρις καθ' ἑβδομάδα· 3) ὀρισμὸς τῶν ψαλτέων μαθημάτων καὶ γύμνασις ἐπ' αὐτῶν· 4) σύστασις τοῦ σεμνοῦ καὶ ἱεροπρεποῦς εἰς πάντα

τὰ μέλη τοῦ χοροῦ, ἀποφυγὴ δὲ τοῦ ἐπιτετηδευμένου καὶ ἐκλελυμένου· 5) σύστασις εἰς πάντας προφορὰς ἀκριβοῦς, ὥστε τὸ ἀκροατήριον ὄχι μόνον νὰ ἀκούῃ, ἀλλὰ καὶ νὰ κατανοῇ τὰ ψαλλόμενα οὕτως ὥστε νὰ παράγωνται ἐν ταῖς καρδίαις τῶν ἐκκλησιαζομένων τὰ ἀνάλογα αἰσθήματα· 6) καθορισμὸς ἐκ τῶν προτέρων τῆς οἰκείας ἐκάστῃ ἐκκλησιαστικῇ ᾄσματι χρονικῆς ἀγωγῆς καὶ τοῦ ρυθμοῦ καὶ ἀναγραφὴ αὐτοῦ κατὰ τομὴν ἐν τῇ διαρκείᾳ τῶν μελῶν· καὶ 7) προσθήκη ἰδιαίτερας γραμμῆς ἀναγραφούσης ἐν τῇ διαρκείᾳ τοῦ ψαλλομένου ᾄσματος τὸ μέρος τῶν ἰσοκρατῶν. Βλ. Τυπικόν, σελ. ιβ.

21. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε., *Τὸ ὁρθόδοξον λειτουργικὸν ἢ μυσταγωγικὸν κήρυγμα*, Ἐν Ἀθήναις 1960. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἡ λειτουργικὴ μόρφωσις καὶ ἀγωγή. Συμβολὴ εἰς τὴν ἰστορίαν τῆς χριστιανικῆς ἀγωγῆς*. Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Δελτίου «Ἐκκλησία», Ἐν Ἀθήναις 1958.

22. Βλ. σημ. 18.

23. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ Π., *Μικρὸν Εὐχολόγιον*, τόμ. Α, Ἀθήναι 1950, τόμ. Β, Ἀθήναι 1955.

24. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Σύγχρονα λειτουργικὰ προβλήματα*, σελ. 609.

25. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Ἡ λειτουργικὴ ἀνανέωση*, σελ. 334. Πρβλ. MEYENDORF P., *The Liturgical Path of Orthodoxy in America*. St. Vladimir's Theological Quarterly 40 (1996), σελ. 43-64.

26. Πά τὸν προσδιορισμὸν τῶν στόχων αὐτῶν βλ. ἰδιαίτερα: ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΕΥ., *Παράδοσις καὶ ἀνανέωσις στὴν λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*. ΕΦΗΜΕΡΙΟΣ ΜΘ (2000) 11, σελ. 8-11. ΜΘ (2000) 12, σελ. 3-7. ΤΙΜΙΑΔΗΣ ΑΙΜΙΛΙΑΝΟΣ (Μητροπολίτης Σηλυβρίας), *Ὁ ἱερός Φῶτιος ὑπέρμαχος τῆς λειτουργικῆς ἐλευθερίας*. ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ 23 (1991), σελ. 61 - 128. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ Ι., *Σύγχρονα λειτουργικὰ προβλήματα «ΕΚΚΛΗΣΙΑ»* 1992, σελ. 607-610, 657-660. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἡ λειτουργικὴ ἀνανέωση*. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Μοναχικὸ καὶ κοσμικὸ Τυπικόν*. Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ τόμου ΠΡΑΚΤΙΚΑ Πανελληνίου Μοναστικοῦ Συνεδρίου (Ἅγια Μετέωρα 18-20 Ἀπριλίου 1990), Ἅγια Μετέωρα 1990. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Περὶ μίαν μεταρρυθμιστὴν τῆς Θείας Λειτουργίας*, Θεσσαλονίκη 1961. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ Π., *Ὁρθοδοξία καὶ λειτουργικὴ ἀναγέννησις* στὸ Lex orandi, Μελέτες λειτουργικῆς Θεολογίας. Ἐκκλησία - κοινωνία - οἰκουμένη 9, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 11-28. POTT THOMAS, *La réforme liturgique byzantine. Étude du phénomène de l' évolution non - spontanée de la liturgie byzantine*. CLV - Editioni liturgiche - Roma 2000. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΨΑΡΙΑΝΟΣ (Μητροπολίτης Σεβρίων καὶ Κοζάνης), *Περὶ τῆς λειτουργικῆς ἀνανεώσεως ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος*, Ἐν Ἀθήναις 1972. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Μετὰ αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας*. Ἀναφορὰ εἰς μνήμην Μητροπολίτου Σάρδεων Μαξίμου 1914-1986, τ. Β, 1989, σελ. 147-164. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΣ (Μητροπολίτης), *Ἡ λειτουργικὴ κίνησις καὶ ἀπόψεις περὶ τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς λατρείας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος*. ΕΕΘΣΘ 19 (1972, Εἰδικὸν τεύχος), 389-401.

27. Κατὰ τὸν καθηγητὴ Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ (*Σύγχρονα λειτουργικὰ προβλήματα*, σελ. 658), τὰ σπουδαιότερα ἀπὸ τὰ προβλήματα αὐτά, ποὺ πρέπει νὰ παραπεμποῦν στὴ Μ. Σύνοδο εἶναι τὰ ἑξῆς: α) Τὸ πρόβλημα τοῦ ἀπὸ κοινοῦ ἐορτασμοῦ τοῦ Πάσχα ἀπὸ ὁρθοδόξους καὶ μὴ ὁρθοδόξους χρι-

οτιανούς, β) Τò πρόβλημα τών νηστειών καί γ) Τò πρόβλημα τής ανακατανομής τών περιορισμών τών Κυριακών τού έτους.

28. Ένδεικτικά τού ένδιαφέροντος τής επίσημης Έκκλησίας γιά τή μελέτη τών λειτουργικών προβλημάτων αναφέρουμε τά δύο πρόσφατα Λειτουργικά Συμπόσια Στελεχών Έρωών Μητροπόλεων πού συγκλήθηκαν μέ πρωτοβουλία τής Έρᾶς Συνόδου: Τò πρώτο στήν Έρᾶ Μονή Πεντέλης Άττικής (8-10.10.1999) μέ θέμα: *Έξ ὕδατος καί Πνεύματος*. Τò μυστήριο τού Άγίου Βαπτίσματος χθές καί σήμερα καί τò δεύτερο στό Βόλο (22-25.10.2000) μέ θέμα *Τò αἷμα τής λειτουργικῆς ανανεώσεως στόν Όρθόδοξη Έκκλησία σήμερα*. Προγραμματίζεται ἡ σύγκληση τού τρίτου Λειτουργικοῦ Συμποσίου στήν Έρᾶ Μητρόπολη Νεαπόλεως καί Σταυρουπόλεως (14-17 Όκτωβρίου 2001) μέ θέμα: *Τò μυστήριο τής Θείας Εὐχαριστίας*.

29. Βλ. ιδιαίτερα: ΒΑΛΛΗΝΔΡΑ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ (Μητροπολίτου Ζιχνών καί Νευροκοπίου, νῦν Πατρών), *Ζητήματα ἐκκλησιαστικῆς δεοντολογίας*, Ἀθήναι 1968, σελ. 9-55. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ (Μητροπολίτου Θήρας, Ἀμοργοῦ καί Νήσων), *Θέματα λειτουργικῆς εὐταξίας*. ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΟΓ (1996), σελ.690-693, 736-738,772-774).

30. Τò ἔργο αὐτό ανέλαβε καί ἐπιτελεῖ μέ ἐπιτυχία ἡ Ἀποστολική Διακονία. Πρόσφατα ἡ Έρᾶ Σύνοδος συνέστησε Εἰδική Συνοδική Ἐπιτροπή στήν ὁποία ἀνέθεσε τήν ἐπιμέλεια νέας ἐκδόσεως τού Ἱερατικοῦ. Διότι παρᾶ τίς ἐπανειλημμένες μέχρι σήμερα προσπάθειες δέν κατέστη ἀκόμη δυνατή μιᾶ στερεότυπη ἐκδοση τού σπουδαίου αὐτοῦ λειτουργικοῦ βιβλίου. Συνεστήθη ἐπίσης εἰδική Συνοδική Ἐπιτροπή στήν ὁποία ἀνατέθηκε ἡ προετοιμασία τής ἐκδόσεως τού Τυπικοῦ, τò ὁποῖο δέν ἔχει συμπεριληφθεῖ μέχρι τώρα στίς λειτουργικῆς ἐκδόσεις τής Ἀποστολικῆς Διακονίας. Τήν προετοιμασία μιᾶς νέας ὑπομνηματισμένης ἐκδόσεως τού Τυπικοῦ κατέστησε ἀναγκαία ὄχι μόνο ὁ ἀπεθισμός στή χρήση του τόν ὁποῖον προκαλεῖ ἡ αὐτοτελής ἐκδοση τής κατ' ἔτος Τυπικῆς Τάξεως (Δίπτυχα τής Έκκλησίας τής Ἑλλάδος), ἀλλά καί ἡ ἀνάγκη κωδικοποίησης τών ἰδιατεροτήτων οἱ ὁποῖες προέκυψαν ἀπό τήν μέχρι τώρα ἐφαρμογή του στό χώρο τής Ἑλλαδικῆς Έκκλησίας.

31. Βλ. σχετικά ΦΡΑΓΚΟΣ Κ., *Σχέδιον Όρθοδόξου λειτουργικῆς κινήσεως*. ΚΟΓΚΟΥΛΗΣ ΙΩ., *Ἡ εὐχαριστιακή ἀγωγή εἰς τήν παιδικήν ἡλικίαν τών 6-13 ἐτῶν. Όρθόδοξος Θεώρησις καί συμβολή εἰς τήν μυστηριακήν ἀγωγήν. Διατριβή ἐπὶ διδακτορία*. Θεσσαλονίκη 1980. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ό ἐκκλησιασμός τών μαθητῶν. Συμβολή στή λατρευτική ἀγωγή*. Έκδοτικός Οἶκος Ἀδελφῶν Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1992.

32.ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Τò λειτουργικόν κήρυγμα*.

33. ΤΙΜΙΑΔΗΣ ΑΙΜΙΛΙΑΝΟΣ (Μητροπολίτης Σηλυβρίας), *Ἀσατε τῷ Κυρίῳ. Σκέψεις γιά τήν ἀναζωπύρωση τής Θείας Λατρείας*. Έκδοση Έρᾶς Μητροπόλεως Νικοπόλεως. Πρέβεζα 1990. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἡ ἀληθινή λατρεία*. Έκδοση Έρᾶς Μητροπόλεως Νικοπόλεως. Πρέβεζα 1991. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Διά μιᾶν λειτουργικήν ζωήν*. Ἀνάτυπον ἐκ τού περιοδικοῦ «Έκκλησία» 1982.

34. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Σύγχρονα λειτουργικά προβλήματα*, σελ. 609: Τά λειτουργικά προβλήματα τής Έκκλησίας «εἶναι κατὰ βάσιν ποιμαντικά καί οἱ λύσεις τους ὀφείλουν νά

εἶναι ποιμαντικές, δηλαδή, ὄχι ρομαντικές καί θεωρητικές, ἀλλά πρακτικές καί ἐφαρμοσμένες» προβλήματα ζωῆς πού λύνονται μέσα στή ζωή καί γιά χάρι τής ἀληθινῆς λειτουργικῆς ζωῆς τού πληρώματος τής Έκκλησίας τού Χριστοῦ».

35. Ἀξιοσημείωτο ἐδῶ τò ἐρώτημα πού ἔθεσε ὁ GUARDINI R., ἕνας ἀπό τούς βάρδους τής λειτουργικῆς ἀνανέωσης στό χώρο τής δυτικῆς χριστιανοσύνης: Εἶναι ἄραγε ἡ τελετουργική πράξη καί ὁ,π. μαζὺ μ' αὐτὴ ὀνομάζεται γενικά λατρεία τόσο στενά συνδεδεμένη μέ τήν ἱστορία-ἀρχαία, μεσαιωνική ἢ νεώτερη –ὥστε νά πρέπει κανεῖς ἀπό ἐντιμότητα νά τήν ἐγκαταλείψει ἐντελῶς; Μπορεῖ κανεῖς νά μὴ διερωτηθεῖ ἂν ὁ ἄνθρωπος τής βιομηχανικῆς ἐποχῆς, τής τεχνολογίας καί τών διαμέσου αὐτῶν προσδιοριζομένων κοινωνικῶν δομῶν δέν κατέστη πλέον ἀπλᾶ ἀνίκανος γιά τή λειτουργική πράξη; Καί δέν θά ἔπρεπε κανεῖς, ἀντὶ νά ὁμιλεῖ γιά ἀνανέωση, νά σκέπτεται καλλίτερα μέ ποιόν ἄλλο τρόπο θά μπορούσαν νά τελοῦνται τὰ ἅγια μυστήρια, ὥστε νά μπορεῖ νά συμμετάσχει σ' αὐτὰ μ' ὅλη τή σοφία του καί ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος; Ἥχει σκληρὰ ὁ λόγος αὐτός. Όμως δέν εἶναι λίγοι αὐτοί, μάλιστα σέ σχέση μέ τò σύνολο παραπολλοί, οἱ ὁποῖοι σκέπτονται μέ αὐτò τόν τρόπο. Αὐτοὺς δέν ἐπιτρέπεται κανεῖς νά τοὺς διαγράψει ἀπλᾶ, ὡς ἄσχετους, ἀλλὰ νά διερωτηθεῖ –ἐφόσον ἡ λατρεία εἶναι οὐσιώδης– πῶς θά τοὺς πλησιάσει περισσότερο. Liturgisches Jahrbuch 14 (1964), 106. Πρβλ. BOGLER TH. (Έκδότης) *Ist der Mensch von heute noch liturgiefähig?* (Maria Laach 1966) 10.

36. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Ἡ λειτουργική ἀνανέωση*, σελ. 334: Τά προβλήματα τής λατρείας κατὰ κάποιο τρόπο ἐξατομικεύονται, συνειδητοποιοῦνται καί κατὰ τò μέτρο τού δυνατοῦ ἐπιλύονται. Κατὰ τόν τρόπο αὐτò τò αἷμα τής λειτουργικῆς ἀνανέωσης δέν γίνεται μόνο πρόβλημα σπουδαστηρίων καί συζητήσεων τών συνεδρίων ἀπὸ περιωπῆς, ἀλλὰ αἷμα ζωῆς, καθημερινή πάλη μέσα στήν πραγματικότητα τής κάθε τοπικῆς Έκκλησίας, πού ἔχει καί κατέχει τò πρόβλημα, πού ἀναζητεῖ καί εὐρίσκει πραγματικούς καί ἄμεσους τρόπους λειτουργικῆς ἀνανέωσης. Ἡ Όρθόδοξος Έκκλησία ἀπὸ τή σκοπιά αὐτὴ εἶναι πιὸ εὐέλκτικη καί μποροῦν νά γίνουν... πάρα πολλὰ γιά τήν ἀναζωπύρωση τής λειτουργικῆς ζωῆς μέσα στὰ πλαίσια τής ἀγίας κοινῆς παραδόσεως, ἄμεσα καί ἀποτελεσματικά.

37. Ἡ Έκκλησία προσευχομένη. Εἰσαγωγή στή λειτουργική θεολογία. (Ἀπόδοση ἀπὸ τὰ Ἀγγλικά π. Δημήτριος Τζέρπος). Έκδόσεις «Ἀκρίτας», Ἀθήναι 1991, σελ.112-113: Ποικίλει ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο γίνεται ἀποδεκτὸ καί βιώνεται (ψυχολογικά) ἀπὸ τίς θρησκευτικῆς κοινότητες διαφόρων περιόδων τò ἀντικειμενικὸ περιεχόμενο τής θρησκείας... ὑπάρχει πάντα ἕνας συντελεστής διάθλασης πού ὀρίζει τήν εὐσέβεια καί τήν θρησκευτικὴ αἵσθηση μιᾶς περιόδου, πράγμα πού ἐπηρεάζει τήν περαιτέρω ἐξέλιξη τής θρησκείας καθ'αυτὴν στό ἀντικειμενικὸ της περιεχόμενο... Πρόκειται γιά ἕναν ὀρισμένο χρωματισμὸ τής θρησκευτικῆς συνείδησης, πού δημιουργεῖται ἀνάμεσα στή Θεία Λατρεία, ὅπως εἶναι πραγματικά, καί τήν ἐσωτερικὴ τής ἀποδοχή· εἶναι κάτι σάν πρίσμα, πού διαθλά τήν πραγματικότητα καί ἐξαναγκάζει τόν πιστὸ νά βιώνει τὴ λατρεία μέ μιᾶ ὀρισμένη κλείδα...